

Rapor

Suriye Siyasi Tarihinde Bölünme ve Birleşme Düalizmi

Mart 2025 | 19

Ahmet Emin Dağ

Association of Researchers
On the Middle East and Africa

جمعية دراسات الشرق الأوسط و أفريقيا

www.ordaf.org

Özet

Modern Suriye kurulurken içinde farklı etnik ve dini unsurların bulunduğu coğrafyası itibarıyla birçok toplumsal ve güvenlik zaafı ile birlikte doğmuştur. Bu farklı ve birbirine rakip toplumsal kimliklerin tümünü memnun edecek bir uzlaşma arayışı modern tarihi boyunca Suriye'nin en önemli siyasi öyküsünü oluşturmuştur. Arap Baharı sonrasında, sahada etnik ve dini temelde fiili (de facto) olarak şekillenen yeni sınırlar, ülkeyi üç ana bölgeye ayıran yeni bölünme ve federasyon tartışmaları ve siyasal sistem önerilerini gündeme getirmiştir. Yeni bir Suriye kurulması projesi sadece Suriyelileri değil, tüm bölgenin geleceğini etkileyecek bir potansiyele sahiptir. Bu nedenle, ülkenin geçmişten bugüne bölünme ve birleşme yönündeki siyasi dinamiklerini ortaya koymak, sadece yaşanmış olanları değil, güncel süreci de bilimsel olarak anlamada önemli bir katkı yapacaktır.

Giriş

Modern Suriye, içeride barındırdığı çok sayıda etnik ve mezhebi kimliklerin yanı sıra, coğrafi konumu itibarıyla, doğuşundan bu yana, önemli güvenlik ve jeopolitik zaafı maluldür. Dini ve etnik açıdan farklı ve birbiriyle çekişen toplumsal katmanlardan oluşan Suriye'de, tüm kimlik mensuplarını kapsayacak bir uzlaşmaya varmak son derece zordur. Nüfusun dini dağılımına bakıldığında, %74'ü Sünni, %12'si Alevi, %10'u Hıristiyan ve %4'ü Dürzi ve İsmaili gibi Heterodoks gruplardan oluşmaktadır. Etnik açıdan ise nüfusun %85'i Araplardan, %9'u Kürtlerden ve kalan %6'luk kısım ise Türkmen, Çerkez, Ermeni gibi farklı gruplardan meydana gelmektedir (Salamey vd., 2018: 157).

Ülkenin çok kimlikli toplumsal yapısına ilave olarak çevresi de kendine rakip devletlerle çevrili olduğundan, ülke yöneticileri, içte ve dışta güçlü olabilmek adına her dönem alternatif arayışlar bulmaya çalışmıştır. Dolayısıyla Modern Suriye doğuşundan itibaren hep bir bölünme ve birleşme sarmalı içinde farklı arayışlar ve siyasal yapılar denemiştir. Bu anlamda gerek ülke içinde ve gerekse dışında farklı seçenekler ülke tarihinin önemli siyasi tecrübeleri olarak kimi zaman bütünleştirici kimi zaman ise ayrıştırıcı rol oynamıştır.

Bu çalışma modern dönem Suriye tarihindeki bölünme ve birleşme kelimeleri ile ifade edilecek olan farklı üniter ve federatif tecrübeleri bütüncül bir şekilde ortaya koymayı hedeflemektedir. Bunu yaparken, söz konusu tecrübelerin, aktörleri ve dönemsel koşulları bağlamında incelemeyi ve bu tarihsel tecrübeler ışığında bugün fiili olarak (de facto) sahadaki arayışlara katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

Modern dönem tarihi boyunca Suriye yönetimlerinin yaşamış olduğu bu bölünme ve birleşme ikilemi; karmaşık etnik, mezhebi ve siyasi dinamiklerden etkilenmiştir. Bu çalışmanın amacı, geçmişteki tecrübelerin sonuçlarını analiz ederek, günümüzde yürütülmekte olan yeni arayış ve modellerin uygulanabilirliği hakkında rasyonel ipuçları sunmaktır.

Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu sonrası ortaya çıkan yeni düzende Suriye liderlerinin, taktiksel düzeyde kalmış olsa bile, 1918 yılından itibaren ilk bütünleşme arayışı yine Türklerle olmuştur. Tüm bölgenin Avrupalı güçlerce işgal edildiği bir dönemde bağımsızlığını kazanmaya çalışan Suriye'deki milliyetçi Arap liderlerin güç devşirme ve böylece

kendi topraklarının bütünlüğünü koruma konusunda ilk seçeneği Türkiye'deki yeni liderlik olmuştu. İngiltere ve Fransa işgaline karşı Türkiye ile yakınlaşarak güç dengesini kurmaya çalışan dönemin Suriye yöneticileri bir federasyon projesini zorlamışlarsa da durum farklı gelişmiştir.

Çok geçmeden 1920 yılından itibaren bölgeyi işgal eden Fransızlar böl-parçala-yönet siyaseti için hayata geçirmiş ve Suriyelilerin korktuğu başlarına gelmiş ve ülkeleri altı farklı parçaya bölünerek bir federasyon yönetimi kurulmuştur. 1946 yılında Fransızların çekilmesi ardından gelen bağımsızlık sürecinde, güvenlik zaafılarını telafi etme telaşındaki ülke, bu kez 1958 ve 1970'ten sonra farklı Arap ülkeleri ile iki farklı konfederal yapı kurmuştur. Bu birleşme denemeleri de çok uzun dönemli olmamış ve birkaç yıl sonra daha büyük düşmanlıklarla kopmalar yaşanmıştır. Ancak yıllar sonra 2011'den sonraki Arap Baharı sürecinde sahada ortaya çıkan siyasal ve askeri boşluk nedeniyle ortaya çıkan fiili durum yeni bir federasyona zemin hazırlama siyaseti olarak dikkat çekmektedir.

Bugün, sahada etnik ve dini temelde fiili olarak şekillenen sınırlar, yeni federasyon tartışmaları ile ülkeyi üç ana bölgeye ayırma üzerine yapılmaktadır. Suriye iç savaşında etnik ve mezhebi grupların belirli bölgelere yoğunlaştığı fiili durum göz önüne alındığında, Kuzeybatı bölgelerinde Alevi bir devlet, Kuzeydoğu bölgelerinde Kürt federatif devleti ve kalan merkezi bölgelerde ise Sünni federal bir devlet için uygun koşulların oluşturulma gayreti dikkat çekicidir (Salamey vd., 2018: 158).

Kuşkusuz Suriye konusunda üretilmiş geniş bir akademik külliyat bulunmaktadır. Bu makalenin ele alacağı konulara dair farklı tartışmaları yapan akademik çalışmalar da yok değildir. Ancak Suriye'nin modern tarihi boyunca tecrübe ettiği ve "federatif deneyimler" olarak niteleyebileceğimiz bölünme ve birleşme tecrübelerini tarihsel perspektifle ele alarak mukayese imkânı sağlayan çalışmalar eksiktir. Bu çalışmanın böylesi bir boşluğu doldurmaya hizmet etmesi hedeflenmektedir.

Burada Suriye'nin federatif anlayışa dayalı birleşme ve bölünme tecrübelerinden bahsedilirken, tümünün bizzat gerçekleşmiş olması da kastedilmemektedir. Yani deneme aşamasında kalmış arayışlar da burada ele alınmıştır. Bunlar içinde 1918 yılında Türkiye ile kurulmak istenen federasyon teklifi görüşme aşamasından öte gidememiş olsa da tarihsel olarak bahse değer bir tecrübe olarak tartışılacaktır. Benzer şekilde Arap Baharı sonrasında ülkenin etnik ve dini anlamda bölünmesini öngören, resmi platformlarda olmasa bile, entelektüel ve kimi siyasi çevrelerde alttan alta devam eden federasyon tartışmaları da bu araştırmanın konusudur.

Suriye bağlamında en belirgin bölünme modeli olarak gündeme gelmiş bulunan federasyon yapısı, kısaca "birden fazla devletin yasama ve yürütme yetkilerinin çoğunu ortak bir idareye delege ettikleri idare şekli" olarak tanımlanmaktadır (Dağ, 2012: 172). Üniter olmayan bu tür siyasal yapıların birçok çeşidi bulunmaktadır. Federatif bir sistem şayet ülke içinde toplumsal dinamiklere dayalı bir arada yaşamayı hedefliyorsa, özünde ademi merkezîyetçi bir anlayışı temsil etmekte ve temelde merkezi bir otoriteden ziyade gücün çevreye dağıtıldığı anlayışı barındırmaktadır. Bu anlamda 1920 yılından sonra Suriye'de yaşanan bölünmenin temel paradigması; federatif devletler anlayışına dayanmıştır. İkinci bağlamda, yani birleşme bağlamında konfederal anlayış ise; var olan farklı ülkeleri bir araya getirmeyi hedefleyen ve her bir devletin kendi üniter yapısını korumakla birlikte,

ortak bir federal anayasaya bağılı olarak işleyişini sürdürdüğü bir paradigmayı ifade etmektedir (Demir, 2014: 36). Bu yönüyle Suriye 1950'li ve 1960'lı yılların sonunda bu tür tecrübeleri de yaşamıştır.

Bu çalışmada federal sistemin siyaset bilimindeki teorik tartışmalarından bağımsız olarak, Suriye özelinde modern dönem tarihi boyunca bölünme ve birleşme amacıyla gündeme gelmiş olan deneyimler ele alınmaktadır. Bunu yaparken, yaşanmış bu tecrübelerin hukuki zemininden ziyade, siyasal sebep ve sonuçlarına odaklanmaktadır.

İlk Dönem Birleşme Arayışları

I. Dünya Savaşı sonrasında Faysal bin Hüseyin liderliğindeki Arap güçleri, 1918'de Suriye'nin büyük bölümü üzerinde kontrol sağlayarak, bağımsızlığı kimse tarafından tanınmayan bir Arap devleti kurmuştu. Paris konferansına Suriye devlet başkanı yerine, babası Şerif Hüseyin'i temsilen Hicaz Heyeti Başkanı olarak davet edilmesi, müttefiki İngiltere'nin planlarının farklı olduğunu göstermişti (Odabaşı, 2018: 184).

Nihai sınırların ortaya çıkmasından hemen önce Türkiye tarafından Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadelenin diğer liderleri Suriye ile ilgili politikalarını belirlerken, konuya sadece Arap nüfusun yoğun yaşadığı bir vatan toprağı olarak bakmak dışında Anadolu savunmasına dair taktik ve stratejik bazı hedefleri de hesaplıyordu (Kalelioğlu, 2017: 27). Bu nedenle Fransa'nın sadece Suriye'de değil, Türkiye'nin güneyini de işgal etmeye kalkışması, Türkiye-Suriye kader ortaklığı konusunda uygun psikolojik bir ortam yarattı.

Anadolu'da bağımsızlık mücadelesini örgütlemeye çalıştığı aylarda Suriye'de Faysal'ın kurduğu yeni Arap devletini yaşatma kavgası veriyordu. Her iki liderin de ortaklaştığı husus Fransa karşıtlığı olduğundan, aralarında yabancı işgallere karşı iş birliği konusunda bir çeşit diyalog farklı kanallar aracılığı ile başlamıştı (Sonyel, 1987: 193).

Faysal ile Türkler arasındaki ilk iletişim 3 Kasım 1918 tarihinde gerçekleşmiş, Suriye temsilcisi Nuri Said, Osmanlı delegasyonuna gizli bir mektup vererek, Arapları ve Türkleri buluşturacak bir Federatif devlet kurulması konusunda tekliflerini iletmışti. 1919 yılı başlarında Şam yönetimi ile Mustafa Kemal Paşa arasında Halep'te bir anlaşma yapıldığı yönündeki haberler çıkması iki taraf arasında irtibatın bir şekilde sürdüğünü gösteriyordu (Akşin, 1986: 15).

Heyet-i Temsiliye'nin Suriye'ye ilgisi, Ali Şefik (Özdemir) Bey aracılığıyla organik bir ilişkiye dönüşmüştür. 3 Şubat 1919'da Şefik Bey başkanlığında kurulan Türk-Arap Muhadeneti Cemiyeti, yılın sonunda bizzat Mustafa Kemal Paşa'dan talimat alarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu bağlamda, Mustafa Kemal-Faysal anlaşmasının Türk-Arap birliğini ifade ettiğine dair güçlü bir olasılık söz konusudur. Ancak, asıl manzarayı anlamak için, her iki tarafın da söz konusu dönemde benimsemiş olduğu siyasi çerçeveyi göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. (Yılmaz, 2014: 296).

1919 yılı sonlarında Suriye'nin artık Fransa'ya bırakılacağı kesinleşmeye başlamıştır. Bunun üzerine Türk tarafına yeniden yakınlaşmaya çalışan Faysal yönetimi, Mustafa Kemal'in Anadolu'nun bağımsızlığı konusundaki vizyonundan habersiz bir şekilde, Türklerin ve Arapların halifenin ortak idaresi altında bir konfederasyon kurma konusun-

da uzlaşabileceğini düşünüyordu (Umar, 2004: 438). Avrupalı güçlerin kendilerine verdikleri sözlerinin tutulmamasından düş kırıklığına uğrayan Suriye yönetimi, Anadolu'daki milli mücadele hareketi ile yakınlaşma arayışlarını veya güç birliğine sempatiyle baktığını ortaya koymuş ve Suriye basınında milli mücadele ve onun liderleri hakkında olumlu haberler artmıştı. Milliyetçi Arap medyası, önceki tüm olumsuz yaklaşımdan dönerek Mustafa Kemal'in işgalcilere karşı direnmeye çağıran mesajlarını ön planı çıkarmış ve bir sempati oluşturmaya çalışmıştır (Oran, 2009: 200).

Mustafa Kemal, 1905 yılında üç yıllık bir süre için Şam'daki 5. Ordu hizmetine atandığı tarihten itibaren Suriye coğrafyasını yakından tanıyan bir komutan olarak, bölgenin askeri potansiyelini yakında biliyordu. Bu tanışıklık, Birinci Dünya Savaşı sırasında 7. Ordu Komutanı olarak bölgeye atandığında bölgenin ileri gelen eşrafı ile ilişkiler geliştirmesinde de büyük yardımcı olmuştu (Doğanay, 2003: 191).

1917-18 döneminde Suriye cephesini savunmuş bir komutan olarak kurduğu ilişkiler sonraki yıllarda irtibatın devam etmesinde kolaylaştırıcı bir rol oynamıştı. Nitekim, Millî Mücadele dönemi başladığında Mustafa Kemal'in milliyetçi Araplar ile ayrı bir diyalog süreci yürütürken, Suriye'deki Arap devletini temsil eden Faysal'ın elçileri ile ayrı ilişkiler kurması yadırgatıcı bir durum değildir. Aslında tüm iş birliği tekliflerine ve sıcak mesajlarına rağmen milli mücadele liderliği, birkaç yıl önce İngilizlerle işbirliği yaparak Türklere karşı savaşmış olan Faysal'a güvenmemekte haksız değildir. Faysal karşısındaki mesafeli duruşa karşın, Türkiye'deki milli mücadele liderleri, 9 Ekim 1919'da Suriyelilere hitaben yayımladıkları beyannamede emperyalizme karşı kendi topraklarını savunmaya davet etmiş ve iş birliğine sıcak bakıldığı mesajı verilmiştir (Atatürk'ün Bütün Eserleri, 2000: 251).

23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından bir gün sonra Mustafa Kemal TBMM'nin gizli oturumunda yaptığı hitapta, Türk-Arap ilişkileri konusunda iyimser bir tablo çizmiş ve Arapların savaş sırasında Türklere karşı giriştikleri isyan hareketlerinden pişmanlık duyduğunu hatırlatarak, özellikle Suriyeli Arapların Türklere yakınlaşmak istediklerini ifade ederek, Avrupalı emperyalistlerin işgal tehdidi altında bulunan bölgedeki milletlerin var olabilmek için kendi aralarında federasyon oluşturup oluşturamayacağı konularının tartışılması gerektiğini belirtmiştir (Sait vd., 2011: 7).

Oturumlarda başta Suriyeliler olmak üzere bölgedeki Arap halklarıyla ilişkilerde esas olarak güven vermeyen yöneticiler yerine doğrudan Arap milleti ile ilişkiler kurulması gereği dile getirilmiştir (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 1920: 5-6). Bunun somut bir adımı olarak da, sadece Anadolu'da değil Arap coğrafyasında da "emperyalizme karşı halklar ve milletler arasındaki dayanışma, yardımlaşma ve işbirliği ile gerçekleşecek milli kurtuluş mücadelelerini" desteklediklerini duyurmuşlardır (Bıyıklı, 2019: 318).

Sahadaki durum, Türk milliyetçileri ile Arap milliyetçileri arasında sınırlı da olsa yaklaşmanın olduğunu ama bunun Faysal'ın istediği şekilde bir federasyon kurma boyutundan uzak olduğunu göstermektedir. 1920 yılında Suriye'nin kuzey bölgelerinde Fransızlara karşı savaşan Arap güçleri, kurtarılmış kent ve kasabalara Türk bayrağını çekmek istemişler ve Türk hükümetiyle birleşme iradelerini ortaya koymuşlardı. Bir yanda Anadolu'daki mücadele askeri anlamda zafere yürürken, özellikle kuzey Suriye'de Türklerin de içinde bulunduğu bağımsızlıkçı direniş güçlerinin Suriye-Türkiye birleşmesini hedefle-

diklerine kuşku yoktur (Özçelik, 2005: 52).

Bu dönemde Ankara Hükümeti, Millî Mücadele'nin yayın organı olan Hâkimiyeti Milliye gazetesi aracılığıyla Arap topraklarındaki direniş çabalarını övmüş ve emperyalist güçlere karşı ortak bir mücadele gereğini vurgulamıştır. Bu yakınlaşma çabaları, Türkiye'nin Arap dünyasıyla tarihi ve kültürel bağlarını da göz önünde bulundurarak, bölgesel dayanışma ve iş birliğinin önemini vurgulamaktadır. Ancak, Mustafa Kemal Paşa, bölgesel bağımsızlık ve işgalcilere karşı mücadele ilkesini savunurken, diğer adımları ihtiyatlı bir şekilde değerlendirmiştir. Bu ihtiyatlı yaklaşımın temelinde, Arap dünyasındaki ayrışmaların yanı sıra, sömürgeci güçlerin bölgeyi bölme ve zayıflatma çabaları yatmaktadır. Paşa, bölgesel istikrar ve dayanışmanın ancak emperyalist güçlere karşı ortak bir mücadele ve milli bağımsızlık ilkesi temelinde sağlanacağına inanmıştır. (Akşin, 1986: 11).

1920 sonlarında Fransa'nın Suriye'yi işgali tamamlanmış ve Arap milliyetçilerin yenilmesi bir anlamda Mustafa Kemal Paşa'yı federasyon konusunda haklı çıkarmıştı. Zira, Suriye'deki milliyetçilerin kendi bağımsızlığını kazanmadan onlarla girişilecek resmi bir birleşme hamlesi Anadolu'daki bağımsızlık mücadelesini de büyük oranda akamete uğratabilirdi. Suriye'nin tümüyle Avrupalı bir gücün işgaline girmesi Ankara'nın tutumunu da değiştirmiş ve 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Ankara Anlaşması ile Türkiye ile Suriye sınırı tespit edilerek federasyon ihtimali tümüyle ortadan kalmıştır (Budak, 1997: 399).

Suriye Federasyonu ve Fiili Bölünme

Fransızlar, 1920 yılından itibaren mandater rejim kurmak üzere geldikleri Suriye'de beklendiği gibi öncelikle kendi çıkarlarını gözeterek bir sistem kurdular. Bu açıdan yönetilmesi daha kolay bir Suriye oluşturmak amacıyla mini devletlerden oluşan çok parçalı bir yapı kurmayı tercih ettiler. Suriye coğrafyasının etnik ve dini anlamda çok aktörlü olması Fransızların işini kolaylaştırmıştır. Başlarda iki büyük kent merkezli Sünnileri Halep ve Şam devletleri olarak ikiye bölen Fransa, Dürzi, Alevi ve Hıristiyan azınlıkların her biri için çoğunlukta buldukları bölgelerde birer devletçik oluşturdu (Neep, 2012: 31).

Fransızlar, ironik bir şekilde aslında Suriye'yi yeni bir siyasi birlik altında birleştirmek için böldüklerini savunuyordu. Subhi Berekat Halidi, Suriye Federasyonu'nun ilk başkanı olurken, onun tabii olduğu Batılı yöneticilerin amacı yeni kurulan yapıyı istişari bir mekanizma olarak kullanmak idi. Fransızlar kendi planlarındaki federasyonu Mayıs 1921 tarihinde kurdular (Ouahes, 2018: 17).

Ancak koşulları ve anayasal yetkileri oldukça sınırlı olan böylesi bir öneri Arap milliyetçiler tarafından kabul edilmedi. Bunun üzerine Suriye halkının büyük bölümünün beklentilerini karşılayacağı umulan yeni haliyle federasyon yönetimi 1922 yılında kuruldu. Lübnanlı Hıristiyanlar, kendileri açısından kötü hatıralarla dolu olduğuna inandıkları Osmanlı dönemini yeniden yaşayacakları korkusuyla Sünni Arapların ağırlıkta olduğu böylesi bir federasyona baştan karşı çıktı (Ouahes, 2018: 28).

Benzer şekilde ülkenin kuzey batısında yer alan Lazkiye ve Tartus şehirlerinde ağırlık olarak meskûn bulunan Alevi gruplar Sünni bir devletin parçası olmak istemiyordu.

Bununla birlikte müstakbel alevi devleti için ayrılan bölgelerde dahi bu gruplar nüfusun üçte birini oluşturmuyordu. Kurmak istedikleri devleti yönetme konusunda hiçbir fikirleri olmadığı gibi, bölgelerindeki tüm ekonomik kurumlar ve araziler Sünni Arap veya Hıristiyanların elinde bulunuyordu. Bu gibi nedenlerle söz konusu Alevi devleti doğrudan Fransız mandater yönetimine bağımlı ve tümüyle Fransız koruması olmadan yaşayamazdı (Longrigg, 1958: 125).

Bununla birlikte milliyetçilerin baskısıyla 1922 yılı haziran ayında Şam ve Halep devletlerine ilave olarak Alevi devletini de içine alan Suriye Federasyonu ortaya çıkmış oldu. Bu üç küçük devletin temsilcilerinden oluşan beş kişilik yönetime, birer yıllık sürelerle her bir devlet temsilcisi başkanlık yapıyordu. Çok uzun ömürlü olmayan bu federasyon 1924 yılında dağılmıştır. Fransızların böyle bir federatif yapı kurmasının en önemli sebebi bağımsızlık yanlısı Arap milliyetçilerin etkisini azaltmaktır. Ülkenin farklı etnik gruplarını ayrı küçük devletlere bölmek işe yaramaz ise en önemli seçenek Sünni Arapların başını çektiği bu milliyetçi grupları kendi coğrafyalarında tutarak, diğer bölgelere nüfuzunu önlemektir. Nitekim 1924 yılından sonra uygulama Şam-Halep ortak yönetimi şeklinde sürdü (Khoury, 1987: 59).

Her bir devletin kendi yerel parlamentosu vardı ve yerel gündemler hariç önemli karar süreçlerinin hepsi Fransız genel valisinin bilgisi ve direktifleri ile yürütülüyordu. Fransızların onayından geçmiş adayların seçilebildiği yerel parlamento ve hükümetler, alt yapı, sağlık, eğitim gibi işlerin teknik işleyişi ile ilgili kararlar alabiliyordu. Fransız işgal varlığını rahatsız edecek herhangi bir düzenleme yapmak şöyle dursun, ekonomik olarak bile Suriyeliler lehine karar alamıyordu (Longrigg, 1958: 128).

Suriye Federasyonu projesinin başarısızlığının en önemli sebebi ise federasyonu oluşturan parçalarından hiçbirinin mevcut durumdan hoşnut olmamasıydı. Her şeyden önce federasyonu oluşturan Sünni Araplar, kendi güçlerinin iki devletli bir parçaya bölünmesinden mutlu olmamıştı. Onların hedefi tek bir üniter devlet olarak tam bağımsızlıktan yanaydı. Federasyonu oluşturan Alevi devleti de bundan çok mutlu sayılmazdı. Zira onlar da onlarca yıl bekledikleri tam bağımsızlığa bu kadar yakınken bunu başkalarıyla paylaşmak istemiyordu (Umar, 2004: 455).

1925 yılından sonra Hıristiyanların yönetimindeki Lübnan devleti, Sünni Arapların yönetimindeki Suriye devleti, Alevi devleti ve Dürzi devleti olarak dört farklı devlet ortaya çıktı. Türklerin yoğun olduğu İskenderun sancağı, özerk bir yapıya sahip ama Sünni Arapların Suriye devletine bağlı olarak ortaya çıkmıştı (Fildis, 2011: 134).

Suriye’de birleştirici bir federatif deneme olarak 1928 yılında hazırlanan anayasa ile yeni bir deneme yapıldı. Anayasanın Suriye’nin tam bağımsızlığı ve yurttaşlarının haklarını düzenleyen hukuki ve siyasi yönlerine ilave olarak, Suriye’nin öncülüğünde, Ürdün, Filistin ve Lübnan’ı kapsayan bir bölgesel federatif birlik öngörülüyordu. Suriye meclisinde kabul edilen bu anayasa, Fransız işgal yönetimi tarafından tanınmadığı gibi, bir yıl sonra meclis feshedilmiş ve 1930 yılında Fransızlar kendi hazırladıkları bir anayasayı Suriye anayasası olarak yayınlamıştır (Umar, 2004: 499).

Dünyanın ekonomik anlamda buhrana girdiği 1930’lu yıllar Suriye açısından da hem siyasi ve hem de ekonomik anlamda oldukça sıkıntılı idi. Tam bağımsızlık taleplerini ve mü-

cadelesini yükselten milliyetçi Araplar ülkenin tüm bileşenlerini bir araya getirmek için Fransa ile pazarlıklar yapıyordu. Milliyetçi Sünni Araplar önce Dürzi ve Alevi devletlerini birleşmeye ikna ederek, ardından 1936'da Fransa ile bir anlaşmaya vardı. Bu anlaşma her ne kadar tüm Suriye bileşenlerini bir araya getirmeyi ve 1940 yılı ocak ayı itibarıyla tam bağımsızlığı öngörüyor olsa da, Fransa'nın, ayak diretmesi nedeniyle bu gerçekleşmedi (Umar, 2004: 509). Aslında Fransızların Suriye konusundaki bu tutumuna Amerikalılar da destek veriyordu. Daha öncesinde kendileri ile yapılan ikili anlaşma uyarınca Amerikan yönetimi, Suriye konusunda atılacak her adımda Fransa'nın kendileri ile istişare etmesini talep ediyordu. Olası bir bağımsızlık durumunda Amerikan çıkarlarının zarar göreceği gerekçesiyle Washington yönetimi, Suriye-Fransa anlaşmasına karşıydı (Melki, 1997: 93).

1938'de Hatay'ın ayrılıp halk oylaması ile Türkiye'ye katılma kararı almasından sonra, Suriye'nin Arap nüfusu arasında bölünmüşlük görüntüsü 1942 yılına kadar sürmüştü. Savaşta Fransa'nın güç kaybetmesi Alevi ve Dürzi devletlerini önemli bir koruyucudan edince Sünni bölgelerle birleşme gündeme geldi. Böylece bugünkü Suriye'nin sınırları ortaya çıktı.

İşgalci Avrupalı bir gücün yerel toplumsal dinamikleri keskinleştirerek kurmuş olduğu federatif yapı 20 yıldan daha az ömürlü olmuştu. Buna neden olan unsurların başında söz konusu federasyonun gönüllü bir şekilde kurulmamış olması gelmektedir. Diğer yandan bölünen her bir federatif yapı ekonomik ve siyasi anlamda var olabilmek için gerekli maddi imkanlara sahip değildi. Federasyonu oluşturan Alevi ve Dürzi devletleri var olabilmek için başka bir devletin desteğine bağımlı görünüyordu.

Suriye-Mısır Konfederasyonu

Soğuk Savaş yıllarının en şiddetli olmaya başladığı dönemde uluslararası dengeler Suriye'deki siyasi ve askeri koşulları da etkilemişti. Dış politik olarak Sovyetler Birliği çizgisine daha yakın görünen Suriye ile Mısır bu dönemde bölgesel denklem içinde daha etkili olmanın yolunu güç birliği yapmakta görmüştü. Bu güç birliğinin formülü olarak iki ülke arasında bir federatif yapı kurulması gündeme geldi. 1 Şubat 1958 tarihinde resmen kurulan Birleşik Arap Cumhuriyeti her ne kadar iki ülkenin tek bir isim altında birleşmesi gibi görünse de ittifak sözleşmesinde, tıpkı federasyon tarzı birleşmelerde olduğu gibi, her iki ülkenin de kendi içlerinde bağımsız siyasi varlıklarını sürdüreceği öngörülüyordu (Cotran, 1959: 347).

Mısır ile yaşanacak bu birliktelik, tıpkı Fransız mandater döneminde gündeme gelmiş olan Suriye, Irak, Lübnan ve Ürdün federasyonunun yarım kalmış öyküsüne benzer yeni bir kurtuluş hikayesini hedefliyordu. Söz konusu güç birliğini teşvik eden ideolojik unsurların başında Suriye yöneticilerinin Arap Birliği ideali gelse de, ülke içindeki siyasi mücadelenin rolü de yabana atılmamalı. Zira, Ordu içindeki örgütlenmeleri sayesinde güçlü bir iktidar adayı olan Baas Partisi'nin giderek artan askeri ve sivil nüfuzuna karşın ordu içinde Sovyetçi çizgideki Komünist subaylar ile Amerikancı çizgideki Batıcı subaylar önemli bir tehdit oluşturunuyordu. Bu rekabet 1950'li yıllarda birçok askeri darbe yaşanmasına neden olurken Mısır ile yaşanacak bir birliktelik Baasçı kadrolara Suriye'ye tümüyle hâkim olma imkânı verebilecekti. (T. R. L, 1958: 95).

Bu birleşimin iki ülke iç hukukunda yol açtığı birtakım karmaşalar bir yana bağımsız olarak giriştikleri uluslararası sözleşmeler ve girişimler konusunda da ciddi hukuki sorunlar yarattığı görülmüştür. Hukuki olarak konfederasyon veya federasyon olup olmadığı konusunda hukuki tartışmalar bugün bile devam etse de BM üyeliği de onaylanan Birleşik Arap Cumhuriyeti yürürlükte olduğu dönem süresince tek bir devlet gibi davranmıştır. Birleşme, bütünleşme, federasyon ve konfederasyon gibi tanımların her biriyle benzeşen ve ayrışan yanları olduğu için, Suriye-Mısır ittifakını tanımsal olarak nitelemek kolay değildir. Ancak iki ülkenin birleşmesiyle oluşmuş tek bir uluslararası varlık olarak görünse bile, fiiliyatta siyasi varlıklarını sürdürdüğü gibi, kendi yerel paralarını da korumalarından dolayı federasyon tarzı birleşmeye çok yakın görünmektedir (Cotran, 1959: 349).

İki Arap ulusunun birleşmesini hedefleyen ve sonradan Yemen'in de katılımıyla birlikte tüm Ortadoğu'da oyunun kurallarını değiştirecek bir aktör olması beklenen Suriye-Mısır birliği üç yıl içinde çatırdamaya başladı. Bunun sebepleri başında Mısır lideri Cemal Abdünnasır'ın, birleşmeden kısa bir süre sonra ipleri eline alması ve Suriyeli tarafını neredeyse devre dışı bırakması gelmekteydi. Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin tüm stratejik ve bürokratik kademelerine Mısırlılar getirilirken, Suriyeliler ikinci kademe işlerde görev verildi. Hatta birleşmenin mimarlarından olan Suriye Dışişleri Bakanı Salah Bitar, birleşme sonrasında merkezi hükümetteki pozisyonunu dahi kaybetti. Suriye tarafındaki stratejik pozisyonların çoğuna Mısırlılar getirilirken, birçok bakanlıkta Suriyeliler tasfiye edilerek yerlerine Mısırlılar geçti (Palmer, 1966: 55).

Bürokratik düzeyde yaşanan yer değiştirme ve hoşnutsuzluk tabanda ve özellikle Suriyeli aydınlar nezdinde de içten içe yabancılaşma getirdi. Mısır'ın merkezileşme siyaseti sebebiyle Suriye elitleri, kendi ülkeleri ile ilgili kararlarda kendilerinin hiçbir söz hakkı kalmadığını düşünürken kendilerine ait olması gereken birçok ekonomik ve sosyal alanın Mısırlıların istilasına uğradığını düşünüyordu. Birçok Suriyeli subay da, eğitim imkânlarının daha gelişmiş olduğu gerekçesiyle Mısır'a zorunlu olarak yollanmış ve topraklarından uzaklaştırılmıştı (Palmer, 1966: 57).

İki Arap devleti arasındaki federatif denemenin başarısızlığının birçok sebebi görünmektedir. Yukarıda sayılan unsurlara ilave olarak Suriye ordusunun içindeki farklı gruplaşmalar ve Mısırlıların tüm güvenlik birimlerinde saygısızca hüküm sürmesi ciddi bir neden olarak görünmektedir. Nitekim 1961 yılında yaşanan ve Suriye'nin Mısır ile yollarını ayıran askeri darbenin ilk bildirisinde Mısırlıların ülkenin her mekanizmasına "ahtapot" gibi yayıldığı ve her şeyi "burunlarını soktuğu" gibi ağır ithamlar yer almıştır (Seale, 1961: 472)

Arap Cumhuriyetleri Federasyonu

Suriye'nin modern dönem tarihinde yaşadığı önemli bir federatif tecrübe de Soğuk Savaş'ın en zirvede olduğu ve İsrail karşısında en zayıf kaldığı bir dönemde yaşanmıştır. Uluslararası ve bölgesel koşulların Arap dünyasında yol açtığı hoşnutsuzluk ve güç arayışları 1960'lı yılların sonunda Suriye'nin de içinde bulunduğu yeni bir federasyonu gündeme getirmişti. Dört Arap ülkesini bir araya getiren bu bütünleşme çabası Arap Cumhuriyetleri Federasyonu (Federation of Arab Republics=FAR) olarak kurulmuş-

tur.

1969 yılı Eylül ayında Libya'nın başkenti Trablus'ta bir araya gelen Mısır, Libya ve Sudan liderleri, sonradan Suriye'nin de katılacağı bir federasyon kurulması sürecinin başladığını duyurdular. Söz konusu federasyon fikri, Mısır lideri Cemal Abdünnasır'ın bir projesi olarak doğmuş olsa da, İsrail'e karşı savaştan yenilerek çıkmış olan Suriye için de hayati önemde bir beraberliğe işaret ediyordu. Ancak ordu ile arasında gerilim bulunan Suriye Devlet Başkanı Nurettin Atassi, Mısır'la yaşanan önceki başarısız girişim ardından, daha geniş kapsamlı böylesi bir yeni denemeye isteksiz görünüyordu. Çok geçmeden gerçekleşen askeri darbe sonrasında iktidara gelen General Hafız Esed, darbeden on gün sonra bu konfederasyona katılmak üzere hazırlıklara başladı. 1971 yılında birliğin anayasasına son halini vermek üzere Suriye'nin ev sahipliğinde Şam'da bir toplantı başarılı bir şekilde sonuçlandı. Çok geçmeden yapılan referandum ile Suriye halkı %96 oy ile kabul etti (The Constitution, 1971: 3).

Suriye için bu ulusal güvenliği açısından önemli bir birleşme anlamına gelirken, diğer yandan öteden beri ülkenin temel siyasi felsefesi olan Araplar arasındaki bütünleşmede de önemli bir adım olacaktı. Suriye için bu federasyon "Atlantik Okyanusundan Arap Körfezine kadar" uzanacak bir Arap bütünleşmesinin ilk adımı olabilirdi. Bu nedenle şimdilik dört ülke arasında başlamış olsa bile, başarısını ispatladıkça bu federasyonunun diğer Arap ülkelerini de kapsayacak şekilde genişlemesi zor olmayacaktı. Nitekim Suriye, sadece Arap Batısı için gelen bu fırsatı, Arap Doğusu için de benzer bir süreçle birleştirmeyi hedefliyordu. Bu çabaların bir parçası olarak Lübnan, Ürdün ve Filistin'i de içine alan farklı bir federasyon görüşmelerini de bu dönemde yürütmüştür (Maoz, 1991: 176-183).

Söz konusu federasyon anayasası ve yasalarına göre, siyasi bütünleşmenin yanı sıra ekonomik bütünleşmenin alt yapısını oluşturacak kurumlar ihdas edildi. Sudan'ın çekilmesinden sonra üyeleri üçe düşen (Suriye, Mısır ve Libya) Arap Devletleri Federasyonu vatandaşlarının seyahatlerini kolaylaştırmak üzere yeni kimlik kartları hazırlandı. Üç ülke temsilcilerinden oluşan 60 üyeli federal bir parlamento oluşturularak ülkelerin seçtiği delegeler göreve başladı. Suriye, federal parlamento için 20 delege göndermiştir. Federasyonun bakanlar kuruluna Suriye'den Ahmet Hatip başbakan, Sami Sufan ise Ekonomik ve Sosyal İşler Bakanı olarak Atandı (Bechtold, 1973: 155).

Söz konusu girişimin ömrü çok uzun sürmemiş olsa da, Suriye'nin dahil olduğu Araplar arası federatif birleşmeler tarihinde en iddialı denemelerden biri olduğuna kuşku yoktur. Daha önceki başarısız denemeler sonrasında gelen bu federasyon da ciddi sıkıntılarla doğmuştur. Birbirleri ile ilişkileri ve öncelikleri tamamen dönem liderlerinin siyasi ideallerine göre şekillenen ülkeler arasında, temel meseleler konusunda büyük bir farklılaşma bulunuyordu. Hatta bu birlikteliğin adı konusunda bile farklı dil kullanılıyordu. Libya'daki medya kuruluşları federasyon olarak nitelerken, Mısır'dakiler konfederasyon diye bahsediyordu. Birbirleri arasındaki güvensizlik sorunu her konuda önlerine çıkmakta gecikmemiştir. Ülkeler arasındaki ekonomik gelişmişlik ve zenginlik farkı da önemli bir sorundur. Libya'nın petrol zengini olmasına karşın, Suriye ve Sudan gibi ülkelerin kişi başı gelir düzeyi oldukça küçük kalmıştır. Benzer şekilde söz konusu ülkelerin bölgesel ve küresel sorunlardaki farklı yaklaşımları, aynı federasyon çatısı altında farklı politik öncelikler yaratmıştır. Filistin meselesinde ve Doğu-Batı bloklarına yakınlaşma konusunda üyeler arasında ittifak bulunmuyordu (Bechtold, 1973: 168).

Arap Devletleri Federasyonu projesi, özellikle 1973 yılındaki Arap-İsrail savaşından sonra işlevini yitirmeye başlamıştır. İsrail'e karşı nasıl mücadele edileceği konusunda belirli bir ayrışma içindeki ülkelerden Suriye ve Mısır, bir süre sonra Libya ile yollarını ayırdığı gibi, 1976 yılında kendi aralarında farklı bir birlik kurma yoluna gittiler. Bu birlikteliği 1977 yılında Sudan'ın katılmasıyla zenginleştirmeye çalışsalar da, 1979 yılında Mısır'ın Suriye'ye haber vermeden İsrail ile barış anlaşması imzalaması ardından federasyon dağılmıştır.

Yeni Federatif Bölünme Arayışları

2011 yılındaki Arap Baharı, kısa bir süre sonra Suriye'de bir iç savaşa dönüşmüştü. Çatışma her ne kadar ülke sınırları içinde devam ediyor görünse bile, gelmiş olduğu boyutlar itibarıyla sadece bölgesel değil, göçten teröre kadar küresel çapta sorunları tetikleyen bir problem alanına dönüşmüştür. Bu da söz konusu krizi, çok aktörlü ve çok bilinmeyenli bir jeopolitik mücadele haline getirmiştir (Tan & Perudin, 2019: 11).

Suriye'deki çatışma bazı özellikleri itibarıyla çok aktörlü küresel çekişmenin bir parçası olunca, bu savaşın geleceğine yönelik kararları da büyük oranda küresel güçler vermeye başlamıştır. 8 Aralık 2024 tarihinde resmi olarak sona ermiş olsa da iç savaş, merkezi otoriteyi zayıflatmakla kalmamış, yerel düzeyde birçok alternatif güç merkezinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Bu nedenle söz konusu yerel etnik ve mezhebi güç odakları, savaş sırasında kazanmış oldukları bu gücü savaş sonrasında da koruyacak ve elde etmiş oldukları özerk pozisyonları garanti edecek çözümlere daha yatkın hale gelmiştir (Samer, 2015: 339).

Bu bağlamda yeni Suriye'nin kurulmasında federatif bölünme tartışmaları ülkenin etnik ve mezhebi temelde farklı bölgelere ayrılmasını yeniden gündeme getirmiştir. Buna göre nüfusun büyük bölümünü oluşturan Sünni Araplar merkezi Suriye olarak isimlendirilen ve nüfusun büyük bölümünün Sünni olduğu kesimlerde kendi federatif devletlerine sahip olurken, ülke nüfusunun yaklaşık yüzde 7'sini oluşturan Kürtler ise Fırat nehrinin doğusunu oluşturan kuzey doğu Suriye bölgesinde kendi otonom yönetimine kavuşacaktır. Bu bağlamda Alevi azınlık için kendi nüfuslarının yüksek olduğu Lazkiye ve Tartus kentlerini içeren sahil kesimi, Dürziler için de nüfuslarının yoğun bulunduğu güneybatı Suriye, otonom bölgeler olarak bölünebilecektir (Purcell, 2016, 2).

Böyle bir bölünme formülünün hararetli savunucuları olduğu gibi başta Türkiye olmak üzere bölünme senaryosuna karşı çıkan ülkelerin sayısı da azımsanmayacak çoktur (O'hanlon, 2015: 1). Sadece devletler düzeyinde değil, sahada yer alan devlet dışı aktörler bağlamında savunucularından biri PKK'nın Suriye'deki uzantısı olan Demokratik Birlik Partisi'dir (Partiya Yekitiya Demokrat=PYD) ve federatif özerk yönetimin tek çözümü olduğunu savunmaktadır. PYD, bunu uluslararası alanda sistematik olarak anlatmış ve Batılı ülkelerde buna ikna olmaya hazır destekçi bulmakta zorlanmamıştır (Demir, 2022: 172).

Bugün Suriye'de yaşayan Kürtlerin toplam nüfusu 2 milyonu biraz aşmaktadır. Bu da ülke nüfusunun yaklaşık %7'lik bir bölümünü oluşturmaktadır. PYD'nin kontrol altında tuttuğu bölgenin nüfusu 8 milyonu bulurken, şu an bu alanlarda dahi kendileri azınlık durumundadır. Üstelik bu ülkedeki Kürtlerin büyük bölümü 1920'li yıllarda Türkiye'den bu

ülkeye giden ilk nesil göçmenlerin devamı olarak görünen ve anayurdu Suriye olmayan topluluktur (Chatty, 2017: 111).

Kürt silahlı grupların bölgedeki Arap muhaliflere katılmasını istemeyen Suriye merkezi yönetimi iç savaşın başlarında PYD'nin kuzeyde kendi otoritesini kurmasına göz yummuş ancak süreç içindeki gelişmeler bu ayrılıkçı hareketi ülkenin geleceği konusunda önemli aktörlerden biri haline getirmiştir. Merkezi yönetimle mücadele halindeki muhalif Arap çoğunluk dahi, Suriye'nin etnik bağlamda bölünmesine Irak'taki Kürt federasyonu denemesinin yol açtığı sıkıntıları göz önüne alarak olumsuz bakmaktadır (Allsopp, 2014: 191).

Suriye iç savaşının ilk başladığı dönemlerde İstanbul ve Kahire'de yapılan Suriye Ulusal Koalisyonu toplantılarına tüm gruplar temsilci göndermişti. Bu toplantıda Kürt temsilciler ülkenin ismindeki "Arap" kelimesinin çıkarılmasında ısrarcı olmuş, sonraki dönemde talepleri karşılanmadığı için oluşumdan çekilerek kendilerine özgü etnik koalisyonu oluşturmuştu. O tarihten itibaren PYD ve destekçileri daha özerk bir yapılanmayı ve federal bölünmeyi dillendirmişlerdi (Kıran, 2014: 113).

Suriye'deki iç savaşın fiilen sona ermesi ile birlikte, kontrolü altında tuttuğu bölgelerde adeta kendisini federal bir bölünme için hazırlayan PYD, uyguladığı mahalli konsey sistemi, kasaba meclisleri, onların bir araya gelmesinden oluşan şehir meclisleri ile kendi federal yapısının alt yapısını kurmuş görünmektedir (Schmindinger, 2018: 134).

PYD'nin bu hakimiyet alanları oluşturmasındaki en önemli aracı ABD'den destekle kurmuş olduğu Halk Savunma Birlikleri (YPG) adındaki militan güçtür. YPG kendisini Kuzey Suriye Federasyonu'nun resmi ordusu olarak tanımlamaktadır. İç savaş başladığında YPG, düşük profilli görüntüsünü DAESH'in bölgeye hâkim olma sürecinde Batılı bazı ülkelere geliştirmiş olduğu askeri iş birliği sonrasında değiştirmiş ve güçlenmiştir (İçişleri, 2017: 6). Bu bir anlamda kimi uzmanların beşinci terör dalgası olarak nitelendirdiği yeni dönemde devletlerin terör ortaklığında kendi siyasal amaçlarına ulaşma stratejisinin de bir örneğini oluşturmuştur. ABD'nin YPG'ye askeri teçhizat ve eğitim desteğini vermesi, kendi ulusal güvenliğinin ve Ortadoğu'daki çıkarlarının bir gereği olarak görülmüştür (Biçer, 2020: 936).

PYD'nin amacı Suriye'de başlayacak demokratik otonomiye ilave olarak Ortadoğu coğrafyasında Kürtlerin yaşadığı tüm ülkelerdeki yapıların birleştirilerek nihai anlamda konfederalizm kurulmasıdır (Şahin & İrdem, 2017: 30). Bu yönüyle, grubun stratejisi sadece Suriye bakımından değil tüm Ortadoğu bölgesinde kalıcı sonuçlar doğuracak bir hamledir. Bugün demokratik otonomi adı altında yürütülen tüm kurumsallaşma çabaları, yeni Suriye'nin kuruluşu sürecindeki pazarlıklarda kendini federatif bir bölünme olarak ortaya koyacaktır (Gunter, 2014: 127).

Suriye'de başından beri bu hedefe doğru sistematik biçimde ilerleyen PYD, ülkenin kuzey bölgelerinde yaşayan Türk ve Arap sakinleri sürerek kontrolü altındaki kantonları birleştirip doğu ve batı yönünde bir koridor oluşturmayla işe başlamıştır. Bu politika 2015 yılından itibaren ABD ve Rusya'nın desteğiyle ilerletilmeye çalışılsa da Türkiye'nin müdahaleleri bu koridorun önüne geçmiştir (Köylü, 2018: 77).

PYD'nin bölünme sonrasına hazırlık için temellerini attığı federatif bölünme alanı sadece

Cezire, Kobani ve Afrin gibi Kürt nüfusun yoğun olduğu kantonları birleştirip oluşturduğu bölgeler değil, birçok Arap ve Türk asıllı Suriye vatandaşlarının yaşadığı bölgeleri de kapsamaktadır. PYD, terör suçlamalarından kaçabilmek için küçük bir isim değişikliği yaparak Suriye Demokratik Güçleri (SDG) adıyla 2016 yılında DAES'ten temizlenen kuzey bölgelerinde kendi bölünmüş sistemini kurdu.

“Demokratik Konfederalizm” adıyla 2013 yılında ismi konulan bölgesel yapılanma 2016 yılına gelindiğinde Federal Rojava Toplumsal Mutabakatı adını taşıyan bölgesel bir anayasa yayınlanarak bölgede askeri ve siyasal yapılanmasını bir aşama daha yukarı taşıdı. Bölgede Suriye rejimine ait birçok binalara el konulurken, Beşşar Esed yönetimi yerine Abdullah Öcalan resimleri almış, yerel kurumların ve yöneticilerin yerine PYD kontrolünde yeni düzenlemeler almıştır. Kısa süre sonra bu bölgenin demokratik bir vaha değil, Kürt olmayanların ikinci sınıf muamele gördüğü bir etnik klan olduğu anlaşılmıştır (Sary, 2016: 11-13).

Bölgede çok kültürlü, çok dilli ve çok dinli kimlikleri bir arada tutma iddiası pratik uygulamalarda görülmediği gibi, ademi merkezizetçi anlayıştan da tümüyle uzaktır. Bölgede hali hazırda uygulanan otonom yapı, ulus inşası çerçevesinde milli kimliği inşa edecek coğrafi, tarihi ve kültürel unsurları istismar etmektedir (Demirel, 2017: 35).

Özellikle Suriye’de iç savaşı boyunca oluşmuş güvenlik boşluğunu kullanarak, diğer etnik ve dini grupların belirli bölgeleri terk etmeye zorlanması, geleceğe dönük olarak çatışma ortamını kalıcı hale getirecek riskler ortaya çıkarmıştır. Her grubun adil şekilde temsil edileceği bölünmüş federasyon konusunda soru işaretleri barındıran fiili durum, Kürt gruplar arasındaki güç mücadelesi ile birleştiğinde federatif bir düzenlemeyi baştan sorunlu hale getirmiştir (Biçer, 2018: 143). PYD’nin kendi hâkim olduğu bölgelerde özgürlüklerin kısıtlanması konusunda oldukça kabarık bir dosyası bulunmaktadır. Üstelik kontrol ettikleri bölgelerde birçok kriminal olaya adları karıştığı gibi, insanların can güvenliği tehdit altındadır. Birçok faili meçhul ve ortadan kaybolma olayı ile işkence ve yargı sistemi konusundaki şikayetler Batılı insan hakları örgütlerinin raporlarına her yıl girmektedir. Kantonların birleştirilmesiyle oluşturulan ama fazla uzun ömürlü olmayan geniş otonom yapının seçim ve ifade özgürlüğü gibi demokratik temel ilkelerle bağdaşmayan uygulamaları yaygın görülmektedir (Erlich, 2014: 129).

2012 yılından itibaren BM’nin öncülüğünde İsviçre’nin Cenevre kentinde başlayan barış görüşmelerine Türkiye’nin kararlı tutumu nedeniyle PYD veya ismi değiştirilmiş bile olsa ona müzahir hiçbir grubun katılmasına izin verilmedi (Neciyev, 2019: 844). Ancak resmi görüşmeler öncesi yürütülen danışma müzakerelerine davet edilen PYD temsilcileri Suriye’nin gelecekteki siyasi modelinin de tartışılacağı resmi görüşmeler için kendi özerk yönetim modellerini anlatmışlar ve belirli bir destek bulmuşlardır (Demir, 2022: 171).

Federatif bölünme seçeneğinin diğer parçasını oluşturması düşünülen Alevi bölgeleri için durum, Kürt bölgeleri kadar berrak görünmemektedir. Fransız manda idaresi döneminde yaklaşık 20 yıllık bir devlet deneyimi yaşayan Alevi azınlıklar, bunun büyük bölümünü Fransız valilerin yönetimi altında geçirmişti (Khoury, 1987, ss. 59-128).

Baas Partisi ile birlikte bürokrasi içindeki asıl yükselişleri başlayan Aleviler için özellikle

1970 yılında Hafız Esed tarafından gerçekleştirilen darbe ile birlikte altın çağ açılmıştır. Kendisi de bir Alevi olan Esed, geçmiş çağlar boyunca Sünni idarelerin marjinalleştirdiği kırsal bölgedeki dindaşlarını merkezi hükümetin ayrılmaz bir parçası haline getirmekle kalmamış, tam bir azınlık diktatörlüğü kurmuştur. Böylesi bir kazanımı yaşamış olan Alevi azınlık açısından şimdi ülkenin küçük bir bölgesine razı olmak Kürtler kadar kazançlı bir değişim anlamına gelmeyecektir (Morris, 2012: 1).

Diğer yandan söz konusu federatif bölünmeden kazançlı çıkacağı düşünülen Sünni Araplar ise Osmanlı döneminden beri sahip oldukları siyasi ve ekonomik ayrıcalıkların bir bölümünü başka federatif devletlere devretme konusunda benzer şekilde isteksiz görünmektedir. Suriye’de yapılan bir kamuoyu yoklaması halkın yüzde 80’den fazla bir oranda federasyona ve dolayısıyla bölünmeye karşı olduğunu göstermektedir (Yazigi, 2016: 8)

Sonuç ve Tartışma

Suriye modern dönem tarihi boyunca çok farklı boyutlarda ve biçimlerde federatif sistem denemeleri yapmış bir ülkedir. Geçmişte yaşanan ve çok uzun ömürlü olmayan bu 5 ayrı tecrübenin geride bıraktığı toplu tarihi miras, Arap Baharı sonrasında dayatılan projenin de uygulama şansının çok az olduğunu göstermektedir.

Geçmiş denemelere bakıldığında her birinin toplumsal taleplerden ziyade ya tepe yöneticilerin dönemsel manevraları ya da dıştan bazı ülkelerin dayatmasıyla olduğu görülmektedir. Suriyeli yöneticilerin güvenlik ya da ideolojik gerekçelere dayalı olarak diğer ülkelere yaptıkları federatif birleşme denemelerini “dışsal” olarak nitelemek gerekirse, ülke sınırları içindeki toplumsal bileşenlerinin federatif birimlere ayrıştırılması şeklindeki bölünmeleri de “içsel” federatif tecrübeler olarak isimlendirmek mümkündür.

Bu anlamda Suriye, modern dönem tarihi boyunca 1958 ve 1970 yıllarında farklı Arap ülkeleriyle iki ayrı “dışsal” birleşme tecrübesi yaşamış 1918 yılında Türkiye ile istediği deneme ise sadece teşebbüs, hatta teklif, aşamasında kalmıştır. Ülke, kendi iç dinamikleri çerçevesinde iki “içsel” bölünme tecrübesi yaşanmıştır. 1922 ve 1929 yıllarındaki bu denemeler Fransız işgalinin baskısı altında böl-parçala-yönet uygulamasının birer yansıması olarak hayat bulmuştur.

Suriye’nin birleşme denemeleri ülkenin içinde bulunduğu coğrafi koşullar ve olumsuz güvenlik ortamıyla ilgilidir. Ülkenin savunması zor coğrafi sınırları, İsrail’e komşu olması, rakip Arap devletleri ile kuşatılmış bulunması, savunma konusunda maddi ve teknolojik altyapısının yeterli olmaması gibi birçok unsur Suriyeli yöneticileri risk azaltıcı alternatif arayışlara yönlendirmiştir. Bu anlamda ikili anlaşmalarla sağlanamayacak garantileri farklı ülkelerle federatif birleşmeler sayesinde elde etmeye çalışmıştır.

Bu bağlamda Suriye’nin diğer ülkelerle federatif birlikler kurmasını kolaylaştıran unsurları dönemsel koşullar içinde güç arayışının unsurları çerçevesinde anlamlandırmak gerekir. Suriye’nin diğer ülkelerle kurduğu ya da kurmaya çalıştığı federatif modeller ya hayat bulamamış ya da tüm müktesebatıyla birlikte kısa ömürlü olmuştur. Bunun en önemli sebepleri ise, bu yapıları kuran ülkeler arasındaki siyaset farklılıklarının sonradan ortaya çıkmasıyla yaşanan fikir ayrılıklarıdır.

Suriye'nin modern dönemde yaşadığı bölünme tecrübelerinin temel dinamiği ise, sahip olduğu etnik ve dini toplumsal kimlikler olmuştur. Bu farklı kimlikleri birbiriyle kavga etmeden bir arada tutmak dönemselsel olarak farklı uygulamaları getirmiştir. Ancak bu farklı kimliklerin ülke bütünlüğü aleyhine federatif yapılara dönüştürülmesi projesi Suriye'nin en önemli açmazlarından biri olmayı sürdürmüştür.

İlk defa Fransızların 1920 yılında işgalleri ile başlayan dönemde, mandater yönetimin işini kolaylaştırmak üzere ülke, farklı etnik ve dini kimlikler arasında mini devletlere bölünmüştür. Suriye Devletleri Federasyonu adıyla hayata geçirilen bu uygulamada, altı devletten oluşan bir yapı kurulmuş ve ülke nüfusunun büyük bölümünü oluşturan Sünni Araplar, Şam ve Halep devletleri olarak iki devlete bölünürken, Alevi, Dürzi, Hıristiyan Araplar da kendi devletlerine ayrılmıştır.

Zoraki bölünmüşlük hali, önceki bölümlerde işaret edildiği gibi farklı tarihsel dönemlerden geçerek sona ermiş ve 1946 yılında, Fransız işgalinin sona ermesi ardından Lübnan hariç, tüm parçalar birleşerek bugünkü Suriye devletini oluşturmuştur. Bu da dışarıdan dayatılan siyasi projelerin Suriye halkının çoğunluğu tarafından kabul edilmediği sürece yürütülmesinin imkânsız olduğunu gösteren önemli bir işaret olmuştur.

Modern Suriye tarihinde, buna benzer bir şekilde ülkenin etnik ve dini kimliklerini kullanarak oluşturulacak yeni federatif teşebbüs Arap Baharı olarak bilinen iç savaş süreciyle birlikte yeniden gündeme gelmiştir. Resmi metinlere henüz yansımamış olsa da 8 Aralık 2024 tarihinde Suriye iç savaşının sona ermesinden sonra sahada ortaya çıkan bir gerçeklik olarak Sünni, Alevi ve Kürt bölgelerinden oluşan üç parçalı bir bölünmüş Suriye kurulması fikri tartışılmaya başlamıştır.

Suriye'de yürürlüğe sokulmaya çalışılan bu fiili durumu (de facto), gerek kendi gerekse Suriye toplumu için yıkıcı bir süreç olarak değerlendiren Türkiye, 2016 yılındaki Fırat Kalkanı harekâtından sonra bölgedeki tartışmaya ve girişimlere çok daha aktif katılmaya başlamıştır. Nitekim, 2018 yılında Afrin'deki PKK-PYD yapılanmasına karşı Zeytin Dalı ve 2019 yılında PKK-PYD'ye karşı Barış Pınarı, 2020 yılında yine PKK-PYD'ye karşı Bahar Kalkanı adıyla dört büyük operasyon daha gerçekleştirilmiştir.

Türkiye, BM Şartı'nın 51. maddesinde yer alan meşru müdafaa hakkını kullanarak bu operasyonları gerçekleştirmiştir. Bu maddeye göre, bir devlete karşı silahlı saldırı gerçekleştiğinde, o devlet saldırıyı durdurmak ve kendini korumak için gerekli gücü kullanma hakkına sahiptir. Bunun yanı sıra, Türkiye, Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilen 1970 ve 1999 tarihli uluslararası terörle mücadele sözleşmelerine taraf bir ülkedir. (Adalet Bakanlığı, 2024). Bu sözleşmeler, devletlere terörle mücadele kapsamında sınır ötesi operasyonlar düzenleme yetkisi vermektedir. Sınırının hemen yanı başında, bölünmüş bir Suriye'nin kendisi için daimî bir güvenlik tehdidi oluşturması karşısında Türkiye'nin müdahalesi, bu projenin gerçekleştirilemez oluşunun tek sebebi değildir kuşkusuz.

Suriye'nin yukarıda tartışılmış olan geçmiş tecrübeleri de böyle bir bölünme projesinin imkansızlığını göstermiştir. Yazığı'nın (2016) çalışmasında Suriye halkının büyük bölümünü oluşturan Arap nüfusunun, hiçbir koşul altında ülkelerinin herhangi bir şekilde parçalara ayrılmasını istemediği açıktır. Ülke nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Arapların soğuk baktığı bir bölünme projesinin sadece dışarıdan dayatmalarla yaşama şansı

oldukça az görünmektedir.

Her birinin diğerinden korktuğu ya da üstünlük kurmasından çekindiği bir ortamda sayısal ve oransal büyüklüklerine bakmadan tüm etnik ve mezhebi grupların güvenceye kavuşacağı sistem bulmak hiç de kolay görünmemektedir. Ülke içinde savaş sırasında görülen büyük nüfus yer değiştirmelerinin, savaş sonrasında etnik ve mezhebi düzlemde yeni nüfus dengesi ortaya çıkarması bölünmeyi kolaylaştıracak bir araç haline getirilebilir. Bu nedenle ülke nüfusunun yarısını oluşturan mültecilerin kendi bölgelerine döndürülmeleri önemlidir. Yazigi'nin (2016) çalışmasında da ortaya çıktığı gibi, iç savaş koşullarına ve mevcut yönetimden tüm hoşnutsuzluğuna rağmen hiçbir Suriyeli Arap, ülkesinin federatif olarak bölünmesini kabul etmemekte ve bulunacak çözümlerin ayrıştırıcı olmaktan ziyade birleştirici olmasını istemektedir.

Batılı ülkelerin çoklu kimliğe sahip ülkelerde daha önce bulduğu çözümlerin her biri kendi içinde yeni sorunların doğmasını önleyememiştir. Yakın tarihteki Bosna-Hersek Federasyonu tecrübesi, her ne kadar sıcak çatışmayı bitirmiş olsa da ülkeyi oluşturan etnik gruplar arasındaki tansiyonu düşüremediği gibi, her gün yeni problem alanları ile yönetilmesi daha zor hale gelmiştir. Lübnan gibi çok dinli ve mezhepli bir ülkede bulunan her gruba yönetimde belirli bir kota verilmesi uygulaması da yıllar içinde demografik değişimler sebebiyle adaleti sağlamaktan uzak bir hale dönüşmüştür.

Suriye'de olası bir federatif bölünmenin çözmesi gereken sorunlardan biri de ülkenin kısıtlı ekonomik imkânlarının nasıl bölüşüleceği konusu gelmektedir. Ülkenin kuzey doğusundaki petrol bölgelerinin ve Fırat nehri havzasındaki en verimli toprakların olası bir federatif bölünmede ülke nüfusunun büyük bölümünü oluşturan Arapların elinden alınması, sadece halkın değil, merkezi yönetimin de şiddetli itirazı ile karşılaşmaktadır (Güler-Acun, 2019: 14-16).

Özeti, aşağıdaki tablo 1'de gösterildiği gibi, tüm makale boyunca ortaya konulmuş olan tarihsel tecrübe ve güncel gerçekler, Suriye'nin etnik ve mezhebi unsurlar temelinde bölünmesi veya farklı dinamiklerle suni biçimde birleşmeye zorlanması durumunun uzun vadeli olmadığını göstermektedir.

Kaynaklar

- Adalet Bakanlığı (2024). Birleşmiş Milletler Anlaşması, <https://inhak.adalet.gov.tr>.
- Akşin: (1986). Turkish-Syrian Relations In The Time Of Faisal (1918-20). Turkish Year-book of International Relations, (20), 1-17.
- Allsop, H. (2014). The Kurds of Syria. London: I.B. Tauris.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri (2000). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Bechtold, P. K. (1973). New Attempts at Arab Cooperation: The Federation of Arab Republics, 1971-?. Middle East Journal, 27(2). 152-172.
- Bıyıklı, M. (2019). Batı İşgalleri Karşısında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları – İki Dünya Savaşı Arasında-. İstanbul: Hiper Yayınları.
- Biçer, R. S. S. (2018). Suriye ve Irak'ta Bölgesel Kürt Dinamiğinin Dönüşümü; Ayrılıkçı Terörden Toplumsal Uzlaşmaya Dayanan Demokratik Anayasal Düzene Katılımın Teorik Altyapısı, Turkish Studies, 13 (22), 129-146.
- Biçer, R. S. S. (2020). Modern Terörizmin Beşinci Dalgası: Devletlerin Uluslararası Terörist Örgütlerle İş Birliğinin Sebepleri ve Sonuçları, Güvenlik Stratejileri Dergisi, 16 (36), 915-945.
- Budak, M. (1997). Ankara İtîlafnâmesi Sürecinde Suriye Sınırı Üzerindeki Tartışmalar. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 8(38), 397-425.
- Chatty, D. (2017). Syria: The Making and Unmaking of a Refuge State. New York: Oxford University Press.
- Cotran, E. (1959). Some Legal Aspects of the Formation of the United Arab Republic and the United Arab States. The International and Comparative Law Quarterly, 8(2). 346-390.
- Dağ, A. E. (2012). Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü. İstanbul: Vadi Yayınları.
- Demir, K. A. (2014). Özerk Yerel Yönetim Yapısından Federalizme Geçiş. Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 4(2), 35-60.
- Demir, T. (2022). Terör, Otonomi ve Aktörlük: PYD ve Sivil Savaş Kaynaklı Siyasal Fırsatların Kullanımı. Ortadoğu Etütleri, 14(2). 149-177.
- Demirel, G. (2017). Terör Örgütlerinin Kimlik İnşasında Etkisi: PYD-YPG ve Suriye'de Kürt Kimliği. Ulusa Uluslararası Çalışmalar Dergisi. Özel Sayı.
- Doğanay, R. (2003). Atatürk'ün Askeri Yaşamında Suriye Günleri, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 19(55a). 163-208.
- Erlich, R. (2014). Inside Syria: The Backstory of Theier Civil War and What the World Can Expect. London: Prometheus Books.

- Fildis, A. T. (2011). The Troubles in Syria: Spawned by French Divide and Rule. *Middle East Policy*. 18(4), 129-140.
- Gunter, M. M. (2014). *Out of Nowhere: The Kurds of Syria in Peace and War*. London: Hurst and Company.
- Güler M. Ç. – Acun. C. (2019). Suriye’de Doğal Kaynaklar Savaşı, Seta Analiz, Eylül 2019.
- İçişleri. (2017). PKK/KCK Terör Örgütünün Suriye Kolu: PYD-YPG. Ankara: İçişleri Bakanlığı Yayınları.
- Kalelioğlu, O. (2017). Mondros Mütarekesinden TBMM’nin Açılışına Kadar Gelişen Olaylarda Mustafa Kemal Paşa’nın Liderliği. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(12), 21-36.
- Kasaba, R. (2011). *Türkiye Tarihi 1839-2010 –Modern Dünyada Türkiye-*, (Zuhal Bilgin, çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Kaya, E. (1997). Misak-ı Milli’nin Sınırları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 4(8), 175-186.
- Khoury, P. S. (1987). *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945*. Princeton: Princeton University Press.
- Kıran, A. (2014). Arap Baharı, Suriye ve Demokratik Dönüşüm Beklentileri. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2(1). 97-116.
- Köylü, (2018). Suriye, PYD/YPG Yapılanması ve Zeytin Dalı Harekatı. *Assam Uluslararası Hakemli Dergi*, 5(11), 70-86.
- Longrigg: H. (1958). *Syria and Lebanon under French Mandate*. New York: Oxford University Press.
- Maoz, M. (1991). *Esad: Şam’ın Sfenksi*. İstanbul: Akademi Yayınları.
- Melki, J. A. (1997). Syria and State Department 1937-1947, *Middle Eastern Studies*, 33(1), 92-106.
- Morris, Loveday. (2012). Formation of a breakaway Alawite state may be Assad’s ‘Plan B’ if he loses control of Syrian capital Damascus <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/formation-of-a-breakaway-alawite-state-may-be-assad-s-plan-b-if-he-loses-control-of-syrian-capital-damascus-8022469.html>.
- Neciyev, E. (2019). Cenevre’den Soçi’ye “Suriye” Problemine Çözüm Arayışları. *Tarih ve Gelecek Dergisi*. 5(3). 835-851.
- Neep, D. (2012). *Occupying Syria under the French Mandate: Insurgency, Space and State Formation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- O’hanlon, Mickael. (2015). How will Syria’s war end? Other civil wars suggest an an-

swer. <https://www.washingtonpost.com/posteverything/wp/2015/09/03/how-will-syrias-war-end-other-civil-wars-suggest-an-answer/>.

Odabaşı, H. Y. (2018). Avrupa Emperyalizmi ve Suriye Direnişi (1919-1922): Türk Milli Mücadelesiyle Ortaklıklar ve Ayrılıklar. Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (7), 173-209.

Oran, B. (2009). Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ouahes, I. (2018). Syria and Lebanon Under the French Mandate: Cultural Imperialism and the Working of Empire. London: I.B. Tauris.

Özçelik, İ. (2005). Milli Mücadele'de Anadolu Basınında Güney Cephesi – Adana, Antep, Maraş, Urfa. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Palmer, M. (1966). The United Arab Republic: An Assessment of Its Failure. Middle East Journal, 20(1). 50-67.

Purcell, Jacob (2016). Is partitioning Syria a viable option? <https://globalriskinsights.com/2016/02/is-partitioning-syria-a-viable-option/>

Salamey, I. vd. (2018). Post-Conflict Power-Sharing Agreements: Options for Syria. London: Palgrave Macmillan.

Samer, A. (2015). How Syria Fell to Pieces. Current History, 114(776). 337-342.

Sary, G. (2016). Kurdish Self-governance in Syria: Survival and Ambition. London: Chatham House Research Paper.

Schmindinger, T. (2018). Rojava: Revolution, War and the Future of Syrian Kurds. London: Pluto Press.

Seale, P. (1961). The Break-Up of the United Arab Republic. The World Today, 17(11). 471-479.

Sonyel: (1987). Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Şahin, Y. & İrdem, İ. (2017) PYD-YPG: The PKK in Syria. Güvenlik Çalışmaları Dergisi. 19(1). 21-45.

Tan K. H. & Perudin A. (2019). The “Geopolitical” Factor in the Syrian Civil War: A Corpus-Based Thematic Analysis. Sage Open, 1-15. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2158244019856729>.

TBMM Gizli Celse Zabıtları. (1920). cilt 1. Ankara: TBMM Yayınları,

The Constitution (1971). The Constitution of the Federation of Arab Republics (FAR). Middle East Journal, 25(4). 523-529.

Uca (2023). French Syria 1919-1946 <https://uca.edu/politicalscience/dadm-project/middle-eastnorth-africapersian-gulf-region/french-syria-1919-1946/>.

Umar, Ö. O. (2004). Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye – 1908-1938. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Yazigi, Jihad. (2016). “No Going Back: Why Decentralisation is the Future for Syria” European Council of Foreign Relations, Policy Brief, https://ecfr.eu/archive/page/-/ECFR185_-_NO_GOING_BACK_-_WHY_DECENTRALISATION_IS_THE_FUTURE_FOR_SYRIA.pdf.

Yılmaz, H. (2014). Mustafa Kemal Paşa-Emir Faysal Anlaşması ve Milli Mücadele Döneminde Suriye ve Irak. Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Güz (20), 289-305

Yazar Hakkında

Ahmet Emin Dağ

1970 Eskişehir doğumlu olan Dağ, M.Ü. İletişim Fakültesi Gazetecilik bölümünü tamamladıktan sonra, M.Ü. Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Siyasi Tarih ve Uluslar arası İlişkiler bölümünde Yüksek Lisansını, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde Cumhuriyet Tarihi bölümünde doktorasını tamamladı. Yayınlanan kitapları arasında, Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü, Suriye, Afrika'da Müslüman Azınlıklar, Ortadoğu Çatışmaları (Ed.), İslam Dünyasının Geleceği (Ed.), tercümeleleri arasında, Osmanlı-Safavi İlişkileri (Adel Allouchi), Yahudi Dini Yahudi Tarihi (Israel Shahak), Amerika ve Siyasal İslam (Fawaz Gerges) gibi eserler bulunmaktadır.

Association of Researchers
On the Middle East and Africa

جمعية دراسات الشرق الأوسط و أفريقيا

www.ordaf.org